

ՀԱՂՈՐԴՈՒՄՆԵՐ

ԱՇԽԵՆ ԲԱՍԵՆՅԱՆ
ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ

ՕՍՍԱՆՅԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱՌՈՒՅՑՆԵՐԻ ԵՎ ԶԻՆՎԱԾ ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄՆԵՐԻ ՓՈԽԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅՈՑ ՍԵՐ ԵՂԵՌՆԻ ԸՆԹԱՑՔՈՒՄ

Հայոց ցեղասպանության իրականացման ողջ ընթացքում մշտապես կապ է եղել Օսմանյան Թուրքիայի ներքին գործերի նախարարության, Ռազմական նախարարության, «Միությունն եւ առաջադիմություն» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի, չրջանային պատասխանատու քարտուղարների, քաղաքացիական պաշտոնյաների եւ այլ կառույցների միջեւ: Առանց այս մարմինների սերտ համագործակցության անհնար կլիներ կազմակերպել եւ իրականացնել ցեղասպանության ծրագիրը: Այդ համագործակցության մասին վկայող առաջին խմբի փաստաթղթերը ծածկագիր հեռագրերն են, որոնք հիմնականում ներկայացնում են Օսմանյան Թուրքիայի ներքին գործերի նախարար Թալեաթի հրահանգները՝ ուղղված տարբեր պաշտոնյաների. մյուս խումբը երիտթուրքերի՝ 1919-1921 թթ. Օսմանյան կայսրությունում տեղի ունեցած դատավարությունների ընթացքում տրված վկայություններն են:

1918 թ. աշնանը Պաղեստինում ռազմական գործողությունների ընթացքում Թալեաթի՝ անգլիական զինվորական հրամանատարության ձեռքն ընկած առաջին ծածկագիր հրահանգ հեռագրում, որն ուղղված էր Հալեպի նահանգապետին, նշված է՝ համաձայնելով զինվորական ընդհանուր հրամանատարության հետ՝ կայացրել են հետեւյալ որոշումը՝ փակել հայկական կուսակցական կոմիտեները, ձերբակալել ղեկավարներին եւ անդամներին, խուզարկել կասկածելի վայրերն ու հայտնաբերել պահված զենքերը. հակազդեցությունը կանխելու համար նախ դիմել տեղի զինվորական կենտրոններին՝ անհրաժեշտ կարգադրություններ

ապահովելու համար¹: Հալեպի նահանգապետն այս հեռագիրը ստանալուց հետո 1915 թ. ապրիլի 28-ին իր հերթին կարճ հեռագիր էր պատրաստել եւ Թալեաթի հեռագրին կցելով՝ հղել Այնթապի քաղաքապետին՝ հայտնելով, որ Ներքին գործերի նախարարությունը գաղտնի ծածկագիր հեռագիրը պետք է բացել, հրահանգը գործադրել եւ արդյունքների մասին իրենց հաղորդել²:

1915 թ. հուլիսի 12-ին Թալեաթի՝ Դիարբեքիր ուղարկված հրահանգում նշվում է, որ վիլայեթում ապրող հայերն ու քրիստոնյաները ենթարկվում են կոտորածի, իսկ սպանվածների թիվը հասնում է 2000-ի: Թալեաթը մտահոգություն է հայտնում, որ եթե այդ ջարդը արագ չդադարեցվի, ապա կարող է վերածվել, բացի հայերից, նաեւ այլ քրիստոնյաների համընդհանուր կոտորածի, որը կարող է իր վրա հրավիրել Արեւմուտքի ուշադրությունը³: Վերոնշյալ հեռագրերը վկայում են Օսմանյան կայսրության ներքին գործերի եւ ռազմական նախարարությունների միջեւ գործողությունների համաձայնեցման, ինչպես նաեւ Ներքին գործերի նախարարության ու նահանգապետների, վերջիններիս ենթակա պաշտոնյաների միջեւ կապի մասին:

Անմիջական եւ միջնորդավորված կապ է գոյություն ունեցել նաեւ զինվորական հրամանատարության եւ նահանգի ղեկավարության միջեւ: Իզմիրի գավառապետ Ռահմի բեյի՝ 1915 թ. մայիսի 26-ին Թալեաթ փաշային գրած նամակում նշվում է, որ հասել է Ռազմական նախարարության հրամանը տեղահանության վերաբերյալ: Ռահմի բեյը խնդրել է Թալեաթին դիմել էնվեր փաշային՝ Իզմիրի գավառում նման «միջոցառումներ» ձեռնարկելուց հրաժարվելու, քանի որ տեղի հայերը նպաստել են երկրի տնտեսության զարգացմանը եւ նրանց «թուրքականության զգացումը» ավելին է, քան որոշ թուրքերինը⁴: Իզմիրի գավառապետի՝ Ներքին գործերի նախարարի միջնորդությանը դիմելը վկայում է ոչ թե հայերի նկատմամբ Թալեաթի բարյացակամության դրսեւորման, այլ այն մասին, որ վերջինիս կողմից էին համակարգվում հայերի դեմ ուղղված գործողությունները եւ հրահանգներ ուղարկվում տարբեր պաշտոնյաներին:

¹ Տե՛ս «Այիբ», Թեհրան, թ. 230, 1985:

² Տե՛ս անդ:

³ Տե՛ս Ա. Աვაքյան, Գեոցիդ армян: механизмы принятия и исполнения решений, Ереван, 2013, էջ 76:

⁴ Տե՛ս Թ. Աբչյան, Երիտթուրքերի գործած ոճիրը մարդկության դեմ. Հայոց ցեղասպանությունը եւ Էթնիկ գոտումները Օսմանյան կայսրությունում, Երեւան, 2015, էջ 499:

1915 թ. հուլիսի 25-ով թվագրված եւ Հալեպ ուղարկված մեկ այլ հեռագրում նշվում է. «Հայ բնակիչների տեղահանումը դեպի երկրի խորքերը որոշված է: Այս պատճառով կարեւոր է խիստ միջոցների դիմել ընդդեմ հայ զինվորների, որոնք գրանցված են բանվորական վաշտերի մեջ: Նրանք պետք է խիստ հսկողութայն ենթարկվեն, որպեսզի չխանգարեն տեղական ապահովութայնը» (Վերվեմ - ընդհանուր զինվորական հրամանատարի հրահանգով)⁵:

1915 թ. օգոստոսի 21-ին Հալեպի կոնսակալ Ղալիպի՝ Այնթապի քաղաքապետին հղված հեռագրում նշվում է, որ Չորրորդ բանակի հրամանատարութայն 1915 թ. օգոստոսի 12-ի հեռագրի եւ կարգադրութայն համաձայն՝ որեւէ հայի, անկախ տարիքից եւ սեռից, չպետք է թույլ տալ երկրից դուրս գալ: Միայն նրանք, որոնք արտոնություն ունենին ընդհանուր հրամանատարությունից, կարող էին երկրից դուրս գալ⁶: Երոսաղեմում գերմանական հյուպատոս Շմիդթի հեռագրում հաղորդվում է, որ Թալեաթ փաշայի հրամանները տրվում էին Սիրիայում Չորրորդ բանակի հրամանատար Զեմալ փաշային, որը պետք է ներքին գործերի նախարարի հրամաններն իրականացնէր ռազմական միջոցներով⁷:

Տեղական պաշտոնյաները կոտորածն ավարտին հասցնելու համար հավելյալ զինուժ ուղարկելու խնդրանքով հեռագրում էին նահանգապետին: Վերջինս զիմում էր Օսմանյան կայսրութայն ներքին գործերի նախարարութայնը, որը եւ իր հերթին հեռագրում էր բանակի հրամանատարութայնը: Ըստ Թալեաթի՝ Չորրորդ բանակի հրամանատարութայնն ուղղված ծածկագրի հեռագրի՝ գավառապետ Զեքին, կանխատեսելով, որ նախճիրի իրականացման համար հավելյալ զինուժ է անհրաժեշտ լինելու, խնդրել էր ժանդարմներ ուղարկել Դեյր-էլ-Զոր: Երկու շաբաթ անց նա եւս երեք հարյուր զինվոր էր խնդրել Վեցերորդ բանակից⁸: Զեքին, այս ուժերն օգտագործելով, Դեյր-էլ-Զորում կոտորել էր 200.000 հայ⁹: Ուրֆայի մութասարըֆ¹⁰ Ալի Հայդար բեյը տեղի հայերի

⁵ Տե՛ս «Ալիք», Թեհրան, թ. 230, 1985:

⁶ Տե՛ս անդ:

⁷ Տե՛ս Ա. Աვაքյան, Գեոցիդ армян: механизмы принятия и исполнения решений, էջ 123:

⁸ Տե՛ս անդ, էջ 347-348:

⁹ Տե՛ս Ա. Աვაքյան, Черкесский фактор в Османской империи и Турции (вторая половина XIX — первая четверть XX вв.), Ереван, 2001, էջ 240:

¹⁰ Սանջակի կառավարիչ, որն ուներ քաղաքացիական եւ զինվորական իշխանություն: Մուլթասարըֆի աստիճան էին ունենում նաեւ վիլայեթի կառավարիչները:

ինքնապաշտպանությունը ճնշելու համար հեռագրել էր Հալեպ եւ խնդրել զինվորական օգնություն, որն էլ ուղարկվել էր 1915 թ. հոկտեմբերի սկզբին՝ կանոնավոր գումարտակների տեսքով¹¹:

Բացի ներքին գործերի նախարարությունից՝ հրամաններ տրվում էին նաեւ Ռազմական նախարարության կողմից: Այսպես՝ հայտնի են ռազմական նախարար Էնվերի՝ 1915 թ. փետրվարի 27-ին բոլոր զորահրամանատարներին տրված հրամանը¹² եւ «Տեղահանության մասին» օրենքը¹³: Մեկ այլ հրաման, որը թուրքական ռազմական ատյանի ձեռքն էր անցել, թվագրված է 1915 թ. հուլիսի 24-ով եւ կրում է Երրորդ բանակի հրամանատար Մահմուդ Քամիլ փաշայի ստորագրությունը¹⁴: Այն ուղղված էր Երրորդ բանակի հրամանատարական շրջանի (արեւելյան նահանգներ) մահմեդական բնակչությանը եւ նախագահողապետներին՝ այն մահմեդականներ, որը տեղահանության ժամանակ որեւէ հայի կթաքցնի եւ կպաշտպանի, իր տան առջեւ մահապատժի կենթարկվի, ու նրա տունը կհրկիզվի: Եթե հայերին պաշտպանողը զինված ուժերի ներկայացուցիչ է, նրա արարքի մասին կտեղեկացվի համապատասխան նախարարությանը, եւ նա կդատապարտվի, իսկ եթե վարչական պաշտոնյա է, ապա կհեռացվի աշխատանքից. բոլորը հետաքննության համար կհանձնվեն ռազմական դատարանին¹⁵: Բացի այդ՝ ռազմական ատյանում Երրորդ բանակի՝ Սեբաստիայում տեղակայված 10-րդ զորամիավորման հրամանատար Փերթեւի վկայության համաձայն՝ Քամիլը հրամայել էր իրեն հետեւել Սեբաստիայի մոլթասարըֆի բոլոր հրահանգներին: Նա նշել էր նաեւ, որ ինքն ազատ է հայերի կոտորածների պատասխանատվությունից, քանի որ

¹¹ Sön B. Eckart, *Meine Erlebnisse in Urfa*, Potsdam, 1922, էջ 23:

¹² Հրամանով նախատեսվում էր ոչնչացնել հինգ տարեկանից մեծ բոլոր հայերին (ոչ զինվորականներ), բանակում ծառայող հայ զինվորներին ծածուկ վայրերում գնդակահարել, իսկ հայ սպաներին բանտարկել մինչեւ նոր հրահանգ ստանալը. տես Ա. Անտոնեան, Մեծ ոճիրը, Երեւան, 1990, էջ 232-233:

¹³ «Տեղահանության մասին» օրենքն ընդունվել էր 1915 թ. մայիսի 27-ին, որով հնարավորություն էր տրվում բանակների, զորաբանակների եւ դիվիզիաների հրամանատարներին ու նրանց տեղակալներին եւ առանձին դիրքերի հրամանատարներին՝ դիմադրության ամեն մի փորձ գնդի ուժով ճնշելու եւ հայ բնակչությանը տեղահանելու. տես Ռ. Սաֆրաստյան, Օսմանյան կայսրության 1915 թ. «Տեղահանության օրենքը», ՊԲՀ, թ. 2, 2007, էջ 79-80:

¹⁴ Բնօրինակի պատճենը տես Դ. Akcam, *Killing orders: Talat Pasha's telegrams and the Armenian Genocide*, Cham, 2018, էջ 16:

¹⁵ Sön անդ, էջ 16-17. V. Dadrian, *Ermeni soykırımında kurumsal roller*, İstanbul, 2007, էջ 47:

իր ձեռքում են գտնվում Քամիլի՝ հայերի կոտորածները հրահանգող հեռագրերը¹⁶: Սա նշանակում է, որ 10-րդ զորամիավորման հրամանատարը Երրորդ բանակի հրամանատարի հրահանգով ենթարկվել էր տեղական պաշտոնյային, իսկ տեղական պաշտոնյաներն էլ, ինչպես հայտնի է, հրամաններ ստանում էին Ներքին գործերի նախարարութ-յունից՝ նահանգապետի կամ «Միություն եւ առաջադիմություն» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեից՝ պատասխանատու քարտուղարի միջոցով: Չի բացառվում նաեւ, որ հրամանն անմիջապես ստացած լինեին տեղի բանակի հրամանատարության կողմից:

Հայերին ոչնչացնելու հրամանները տրվում էին նաեւ նահանգապետի ենթակայության տակ գտնվող ոստիկանությանը: Մասնավորապես Բայբուրդի ոստիկանապետ Նուսրեթը, որը դատապարտվել էր հետպատերազմյան դատավարության ժամանակ, վկայել է, որ ինքը Ստամբուլից ստացել էր հրամաններ որեւէ հայի ողջ չթողնելու վերաբերյալ, եւ եթե որեւէ մեկը կանգներ այդ հրամանների իրականացման ճանապարհին, մահապատժի ենթարկվեր¹⁷: Թալեաթի 1915 թ. սեպտեմբերի 15-ին եւ նոյեմբերի 23-ին Հալեպի կուսակալությանն ուղղված հրամանները, որոնցով հրահանգվում էր գաղտնի միջոցներով ոչնչացնել Հալեպի շրջանում գտնվող բոլոր հայերին¹⁸, իրագործվել էր ոստիկանների կողմից. վերջիններս ձերբակալել էին հեռագրերում ակնարկված հայերին եւ հանձնել գաղթականների առաքման ընդհանուր վարչությանը: Մեկ այլ հեռագրում (1916 թ. հունվարի 20) գաղթականների առաքման ընդհանուր վարչության տեսուչի փոխանորդ Աբդուլլահադ Նուրի բեյը Բաղդադի նախկին ոստիկանության պետ, գաղթականների առաքման պաշտոնյա Մուհարեմ բեյին գրել էր. «Այս օրերս մեզի ղրկուած շաբաթական մահերու ցուցակը գոհացուցիչ չէ: Ատկէ կը հասկցուի որ այդ մարդիկը (հայերը) հոգ չատ հանգիստ զապրին»¹⁹: Եվ հրամայել էր ժանդարմներին, որ, ճանապարհներին անոթի եւ ծարավ թողնելով, հնարավորին չափ նվազեցնեն գաղթականների թիվը: Արդյունքում՝ մինչեւ Մեքքեն ճանապարհները,

¹⁶ Sñu V. Dadrian, Ermeni soykırımında kurumsal roller, էջ 48:

¹⁷ Sñu T. Akçam, A shameful act: the Armenian Genocide and the question of Turkish responsibility, New York, 2006, էջ 165:

¹⁸ Sñu H. Vierbücher, What the German imperial government concealed from its subjects: Armenia 1915: The slaughter of a civilized people at the hands of the Turks, Arlington, 2006, էջ 71:

¹⁹ Ա. Անտոնեան, նշվ. աշխ., էջ 92:

արտերը լցվել էին հայերի դերակներով²⁰: Սա նշանակում է, որ Ներքին գործերի նախարարի հրամանները տեղական պաշտոնյաներն իրականացնում էին ոստիկանական ուժերի միջոցով, ինչը փաստում է նաեւ այս կառույցի հետ համագործակցությունը:

Այն, որ Ներքին գործերի, Ռազմական նախարարությունների, «Հատուկ կազմակերպության» հրամանատարական կենտրոնի ու «Միություն եւ առաջադիմություն» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի միջեւ փոխգործակցություն է եղել, վկայել է կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի անդամ Քյուչյուք Թալեաթը: Նա նշել է. «Հնարավոր է, որ «Միություն եւ առաջադիմություն» կուսակցության կոմիտեն կապի մեջ էր «Հատուկ կազմակերպության» հետ՝ ճիշտ այնպես, ինչպես կապի մեջ էր... բոլոր հաստատությունների հետ... Հնարավոր է, որ «Հատուկ կազմակերպությունը» դիմել է «Միություն եւ առաջադիմություն» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեին: Ձեր իսկ կուսակցությունն ասաց, որ մեզ օգնել է ձեր կազմակերպության միջոցներով: Բնական է, որ կենտրոնական կոմիտեն, որը էր կարող անտարբեր մնալ... բուն նախարարության անունով այս ձեռով արված դիմումին՝ լինել դա Պատերազմի նախարարությունից, թե «Հատուկ կազմակերպությունից», հնարավոր է, որ առաջարկած լինել... կազմակերպության որոշ անդամների, որ գործեն Պատերազմի նախարարության, Հատուկ կազմակերպության կամ Ներքին գործերի նախարարության պահանջների համաձայն»²¹:

Ինչ վերաբերում է «Միություն եւ առաջադիմություն» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեին, ապա այն եւս հրահանգում էր համապատասխան կառույցներին՝ կոտորածներ կազմակերպելու: Երրորդ բանակի հրամանատար Վեհիբ փաշան երիտթուրքերի դատավարության ժամանակ իր տված ցուցմունքում նշել էր, որ վայրագությունները կատարվել էին բացարձակ դիտավորությամբ եւ որոշակի ծրագրի համաձայն. դրանք իրականացվել էին նախեւառաջ «Միություն եւ առաջադիմություն» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի անդամների հրամաններով եւ հսկողությամբ, ինչպես նաեւ կառավարության անդամների ղեկավարությամբ, որոնք ծառայել էին նշյալ կոմիտեի ծրագրերին: Պետական պաշտոնյաները թեեւ լիովին տեղյակ էին եղել այդ ոճրագործությունների մասին, սակայն ոչինչ չէին արել դրանք կանխելու

²⁰ Տե՛ս անդ, էջ 92-97:

²¹ Թ. Աբչյան, նշվ. աշխ., էջ 508:

Համար եւ նույնիսկ խրախուսել էին²²: Վեհիբ փաշան նաեւ նշել էր, որ Երրորդ բանակի կողմից կատարված բռնությունների, անմարդկային արարքների մտահղացողը «Միություն եւ առաջադիմություն» կուսակցություն կենտրոնական կոմիտեի անդամ եւ «Հատուկ կազմակերպություն» ղեկավար Բեհանգզին Շաքիրն էր²³: Խարբերդի դատավարության՝ 1919 թ. օգոստոսի 2-ի նիստին էրզրումի նախկին վալի Թահսինը եւս նշել էր, որ Բեհանգզին Շաքիր բեյն ունեւ ծածկագրերի երկու մեքենա, որպեսզի կարողանար հաղորդակցվել ե՛ւ Բարձր դռան, ե՛ւ Ռազմական նախարարության հետ: Նա տեղահանությունների ժամանակ եւս կապի մեջ էր բանակի հետ²⁴: Նահանգապետի, «Միություն եւ առաջադիմություն» կուսակցության պատասխանատու քարտուղարի եւ Բեհանգզին Շաքիրի համագործակցության մասին է վկայում վերջինիս 1915 թ. հունվարի 4-ին էրզրում՝ Սաբիթ բեյին՝ Խարբերդի նահանգի վալիին ուղարկած հեռագիրը (նույն քաղաքում «Միություն եւ առաջադիմություն» կուսակցության քարտուղար Նազըմին ուղարկելու հրահանգով), որտեղ գրել էր. «Հայերը, որոնք այդ վայրերից տեղահանվել են, արդյո՞ք ոչնչացվել են: Արդյո՞ք այդ վտանգավոր տարրը, որը հեռացվել է այդ տեղից տեղահանության միջոցով, ոչնչացվել կամ պարզապես տեղահանվել է: Խնդրում եմ՝ անկեղծ եւ պարզ հայտնեք այդ մասին ձեր զեկույցում, եղբայր իմ»²⁵:

Հայերի բնաջնջման ողջ ընթացքում «Հատուկ կազմակերպությունը», ժանդարմերիան, բանակային ստորաբաժանումները, մահմեդական բնակչությունը եւ իշխանական կառույցները գործել են խիստ փոխհամաձայնեցված: «Հատուկ կազմակերպության»՝ Ստամբուլում ստեղծված հատուկ կոմիտեն ցեղասպանության ծրագրի իրագործման վերաբերյալ տեղի իշխանություններին հրահանգներ տալու, նրանց գործողությունները վերահսկելու, հրահանգների կատարման պատասխանը պահանջելու որոշակի լիազորություն ունեւ: Որոշ վալիների եւ կայմակամների²⁶ (Տրապիզոն, էրզրում, Բողազլըյան, Անկա-

²² Տե՛ս T. Akçam, A shameful act: the Armenian Genocide and the question of Turkish responsibility, էջ 154:

²³ Տե՛ս Ա. Փափազյան, Հայերի ցեղասպանությունն ըստ երիտթուրքերի դատավարության փաստաթղթերի, Երեւան, 1989, էջ 46:

²⁴ Տե՛ս T. Akçam, Killing orders: Talat Pasha's telegrams and the Armenian Genocide, էջ 20:

²⁵ Անդ, էջ 17-18: Փաստաթղթի բնօրինակի պատճենը տե՛ս անդ, էջ 19:

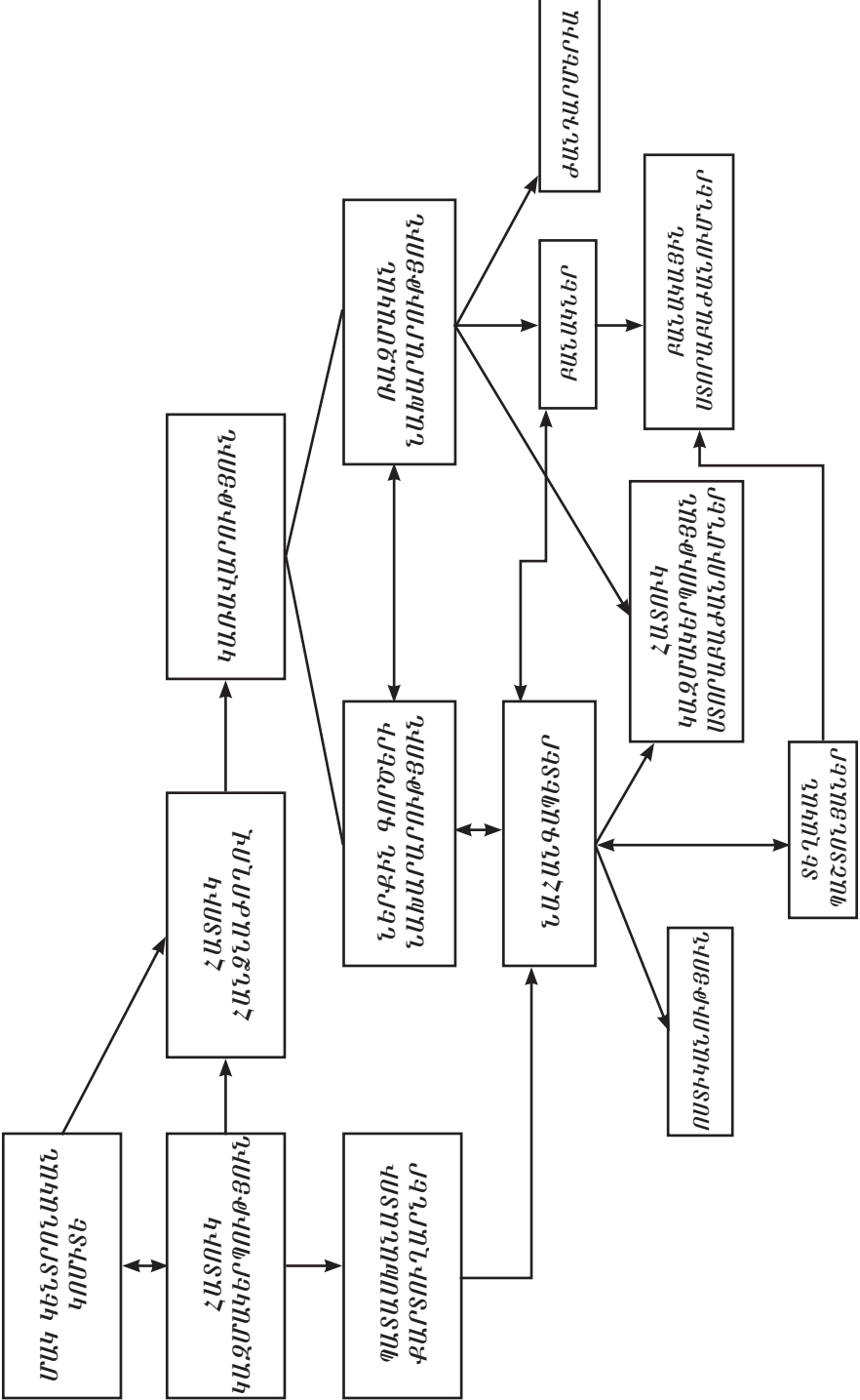
²⁶ Նահիեի՝ գավառակի կառավարիչ:

րա, Կայսերի), որոնք «Հատուկ կազմակերպության» անդամներ էին, հրահանգները տրվում էին բանավոր: Սակայն վալիներից առավել բարձր դիրք զբաղեցնող հրամանատարին, զինվորական ստորաբաժանումներին կամ պետական հիմնարկություններին իրավունք չունեի գրավոր կարգադրություններ տալու: Տեղահանության կազմակերպումը պահանջում էր իշխանական բոլոր կառույցների համագործակցություն: Սակայն տեղահանվածների կոտորածի ժամանակ զինվորական ստորաբաժանումների հրամանատարները հրաժարվում էին «Հատուկ կազմակերպությանը» ռազմական ուժով օժանդակելուց: Մասնավորապես Երրորդ եւ Չորրորդ բանակների հրամանատարներ Ջեմալը եւ Վեհիբը հրաժարվել էին կատարել «Հատուկ կազմակերպության» հրահանգները՝ դրանք համարելով բանակի ներքին գործերին միջամտություն: Նման դեպքերում «Հատուկ կազմակերպությունը» դիմում էր Ռազմական նախարարությանը, որտեղից եւ հրահանգները տրվում էին հրամանատարներին: «Հատուկ կազմակերպության» եւ իշխանական այլ կառույցների, պետական հիմնարկությունների միջեւ փոխգործակցությունն ապահովելու նպատակով ստեղծվել էր հատուկ հանձնաժողով, որը գտնվում էր Ռազմական նախարարության վերահսկողության տակ. վերջինիս կազմում կային ներքին գործերի նախարարությունից, Ռազմական նախարարությունից եւ «Միություն եւ առաջադիմություն» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեից պաշտոնատար անձինք: Լիազորությունները տալիս էր Ռազմական նախարարությունը, հանձնաժողովի անդամները նամակագրություն էին հաստատում եւ ապահովում կապը պետական տարբեր կառույցների եւ կազմակերպությունների միջեւ²⁷:

Այսպիսով՝ Հայոց ցեղասպանության իրականացման բոլոր փուլերի ընթացքում՝ հայ զինվորների զինաթափման, հայ մտավորականության ձերբակալման ու ոչնչացման, բնակավայրերում մնացած հայ բնակչության տեղահանման եւ Սիրիայի ու Միջագետքի անապատներում ստեղծված ճամբարներում, «մահվան քարավաններում» ողջ մնացածների ոչնչացման ժամանակ օսմանյան պետական կառույցների (ներքին գործերի, Ռազմական նախարարություններ, նահանգային կառավարչություններ, ոստիկանություն, ժանդարմերիա, բանակ), «Միություն եւ

²⁷ Sif A. Авакян, Геноцид армян: механизмы принятия и исполнения решений, էջ 118-120:

Նայոյց Մեծ Եղեռնի իրականացման ընթացքում Օսմանյան կայսրության պետական կառույցների եւ զինված կազմավորումների փոխգործակցության սխեմա

առաջադիմություն» կուսակցության ու «Հատուկ կազմակերպության» միջեւ անմիջական եւ միջնորդավորված կապ է գոյություն ունեցել: Այդ կառույցների սերտ համագործակցության մասին ակնհայտ վկայում են այն հեռագրերը, որոնք վերոհիշյալ կառույցներն ուղարկում էին միմյանց: Ընդ որում, կոտորածների ժամանակ բանակի ստորաբաժանումների եւ զինված այլ կազմավորումների գործողություններն ունեին կազմակերպված բնույթ, քանի որ նրանց միջեւ փոխգործակցությունը եւ գործողությունների համակարգումն իրականացվում էր այդ նպատակով ստեղծված հատուկ հանձնաժողովի միջոցով: Այսինքն՝ Օսմանյան կայսրության պետական ողջ համակարգը ներքաշված էր ցեղասպանության ծրագրի իրականացման մեջ:

РЕЗЮМЕ

В течение всего периода Геноцида армян между Министерством внутренних дел, Военным министерством, Центральным комитетом партии “Единение и прогресс”, государственными служащими и другими структурами действовала постоянная связь. Без тесного сотрудничества между этими структурами было бы невозможно спланировать и осуществить программу Геноцида армян. Лучшим доказательством такого сотрудничества является телеграфная связь между различными структурами. Действия армейских подразделений и других вооруженных формирований во время массовых убийств армян носили организованный характер, поскольку сотрудничество и координация между ними осуществлялись через специальную комиссию. Это означает, что весь государственный аппарат Османской империи участвовал в осуществлении программы Геноцида армян.

SUMMARY

During the whole period of the Armenian Genocide, there was a constant connection among the Ministry of the Interior, the Ministry of War, the Central Committee of the “Union and Progress” Party, civil

servants and other structures. Without close collaboration among them, it would be impossible to plan and implement the Armenian Genocide program. The best evidence of such collaboration is the telegraph communication among various structures. The actions of the army units and other armed formations during the massacres of the Armenians had an organized nature, as their collaboration and coordination were carried out through a special committee. It means that all the state apparatus of the Ottoman Empire participated in the implementation of the Armenian genocide program.

